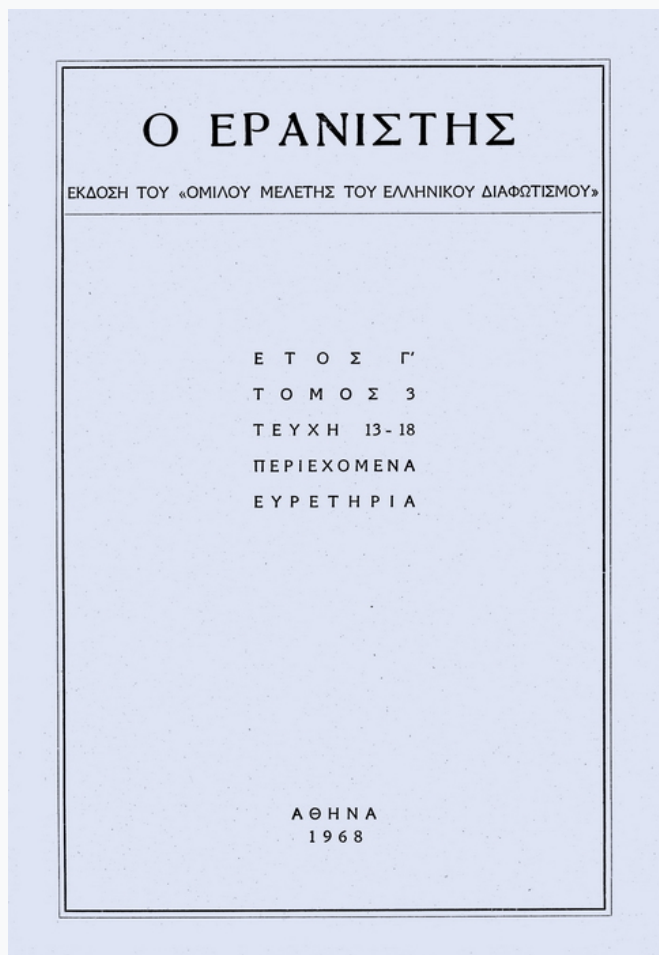

The Gleaner

Vol 3 (1965)

Το «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του Πολιτισμού εν Ελλάδι» του Α. Κοραή και οι δύο πρώτες εκδόσεις του

Αθ. Χατζηδημόσ

doi: [10.12681/er.9456](https://doi.org/10.12681/er.9456)

Copyright © 2016, Αθ. Χατζηδημόσ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Χατζηδημόσ Α. (2016). Το «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του Πολιτισμού εν Ελλάδι» του Α. Κοραή και οι δύο πρώτες εκδόσεις του. *The Gleaner*, 3, 89–96. <https://doi.org/10.12681/er.9456>

ΤΟ «ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΗΣ
ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ.,
ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ

Τὸ «Υπόμνημα περὶ τῆς Παρούσης Καταστάσεως τοῦ Πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι» εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ. Σὲ πολλὰ γράμματα τοῦ ὁ Κοραῆς τὸ ἀναφέρει, δίνει πολλὰς λεπτομέρειες γιὰ τὶς δύο ἐκδόσεις του (1803 καὶ 1818), γιὰ τὸ κόστος τους, γιὰ τὰ ἀντίτυπα ποὺ τύπωσε, πῶς τὰ διάθεσε καὶ γιὰ τὴν ἀπήχηση ποὺ εἶχε. Τὸ ἴδιο, ὅσοι ἀργότερα ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, ἀφιερῶνουν συχνὰ πολλὰς σελίδες στὸ «Υπόμνημα», καὶ μιλώντας γιὰ τὶς δύο ἐκδόσεις του παραπέμπουν στὶς «Ἐπιστολές» τοῦ Κοραῆ, ὅπου γίνεται λόγος γι' αὐτές.² «Ὅσοι ἀνατύπωσαν³ ἢ μετάφρασαν⁴ τὸ «Υπόμνημα», δὲ σημειῶνουν

1. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803).* Par Coray, Docteur en Médecine, et Membre de ladite Société.

2. Δ. Θερεϊανός, Ἰ. Γεννάδιος, Γ.Γ. Λαδᾶς, Κ.Θ. Δημαρᾶς.

3. Πιστὴ ἀνατύπωση τίτλου καὶ κειμένου βρίσκεται στὸ βιβλίον *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790 - 1796)*, Paris Librairie de Firmin-Didot et Cie, 56, Rue Jacob, 56, 1877.

4. Πρωτομετάφραστῆς γερμανικὰ ἀπὸ τὸν C.J. Iken, ποὺ τύπωσε τὴ μετάφραση αὐτὴ στὸ βιβλίον του *Hellenion. Uber Kultur, Geschichte und Litteratur des Neugriechen, von C. J. S. Iken, PD erstes Heft (καὶ μόνον) I. Allgemeine Einleitung. II. Korai's Denkschrift. Nebst drei Abbildungen in Steindruck und einer Tabelle.* Leipzig F. Q. Brockhaus 1822, σ. 124 - 208.

Ἀπὸ τῆ σ. 209, ὑποσημειώσεις σχετικές μὲ τὸ «Υπόμνημα». Ἑλληνικὰ μεταφράστῆκε καὶ τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα στὰ 1853 ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Κωνσταντινίδη: *Υπόμνημα Περὶ τῆς Παρούσης Καταστάσεως τοῦ Πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, Συνταχθὲν μὲν Γαλλιστὶ καὶ ἀναγνωσθὲν εἰς τὴν ἐταιρείαν τῶν ἀνθρωποποιητητῶν, τῇ 16 Νιφειώδους ἐν ἔτει ΙΑ'.* (Τῇ 6 Ἰανουαρίου 1803). Ὑπὸ Ἀ. Κοραῆ Δόκιμος τῆς Ἱατρικῆς καὶ Μέλους τῆς αὐτῆς Ἐταιρείας. Μεταφρασθὲν δὲ ἐπὶ Ἀναστασίου Κωνσταντινίδου. Ἐν Ἀθήναις Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδέλφειας, (Παρὰ τῇ Πύλῃ τῆς ἀγορᾶς, ἀριθ. 420), 1853, καὶ στὰ 1890 ἀπὸ τὸ Δ. Θερεϊανό, ποὺ τὸ τύπωσε στὸ Παράρτημα Δ' τοῦ τρίτου τόμου (σ. μζ') τοῦ ἔργου του: *Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὑπὸ Δ. Θερεϊανοῦ, Ἐκτυποῦται ἀναλώμασι τοῦ Οἰκονομίου Κληροδοτήματος. Τόμος Τρίτος. Ἐν Τεργέστη. Τύποις τοῦ Αὐστρουγγρικοῦ Λόυδ, 1890.*

ώστούσο από ποιά έκδοση έγινε ή ανατύπωση ή ή μετάφραση. Έτσι επικράτησε γενικά ή γνώμη πώς οί δύο εκδόσεις είναι ολόιδιες και δέ διακρίνονται ή μιὰ από τήν άλλη'. Για τή γνώμη αυτήν υπεύθυνος είναι, ως ένα σημείο, ο ίδιος ο Κοραΐς, πού στά 1818 στις 9 του Σεπτέμβρη έγραφε στό φίλο του 'Ι. Ρώτα : «Μετατυπώνω τήν ώραν ταύτην τό Mémoire sur l'état de la civilisation en Grèce, και βάλλω τό αυτό έτος 1803, δια να νομίζεται εκ τής πρώτης τυπώσεως, και όχι μετατύπωσις» (Δαμαλά, Γ', σ. 89). Συνετέλεσε όμως πολυ και ή σπανιότητα του φυλλαδίου, πού στάθηκε εμπόδιο στην αντιπαραβολή των δύο εκδόσεων.

Έτυχε να έχω στη βιβλιοθήκη μου τὰ δύο σπάνια αυτά φυλλάδια (τήν έκδοση του 1818 τή χρωστώ στην ευγενική προσφορά του Γ.Γ. Λαδά). Η αντιπαραβολή τους δείχνει πώς έχουν αρκετές διαφορές ανάμεσά τους, πού επιτρέπουν εύκολα να αναγνωρίζει κανείς την κάθε έκδοση. Πριν σημειώσω παρακάτω τις διαφορές αυτές, παραθέτω πολυ σύντομα περικοπές επιστολών του Κοραΐ, αφιερωμένες αποκλειστικά στο τύπωμα και τή διάθεση του («Υπομνήματος»).

Για την έκδοση του 1803 ο Κοραΐς, γράφοντας στον 'Αλέξανδρο Βασιλείου, σημειώνει τὰ παρακάτω :

1. 'Ο 'Απ. Δασκαλάκης, 'Ο 'Αδαμάντιος Κοραΐς και ή 'Ελευθερία των 'Ελλήνων, 'Αθήναι 1965, σελ. 170, σημειώνει : «Ούτω είναι δύσκολον να διακρίνη τις σήμεραν αν αντίτυπον τι προέρχεται εκ τής πρώτης εκδόσεως του 1803 ή εκείνης του 1818». Καμμιά ένδειξη δέν έχουμε πώς αν έβαζε στη νέα έκδοση την πραγματική χρονολογία, θα έπρεπε να έχει την άδεια τής 'Εταιρείας των 'Ανθρωποτηρητών, όπως τό υποθέτει και υποστηρίζει ο Δασκαλάκης. Πιθανότερο φαίνεται ότι ο Κοραΐς δέ θέλησε να βάλει άλλη χρονολογία, γιατί θα έπρεπε να τή συμπληρώσει με νέες πληροφορίες για την κατάσταση του γένους ως τὰ 1818, και ένδεχομένως να απαντήσει στις αντιρρήσεις του Bartholdy. 'Ο ίδιος ο Κοραΐς, όταν του ζήτησε ο Iken στα 1819 να τον βοηθήσει σε μιὰ τέτοια ενημέρωση, άρνήθηκε λέγοντας πώς ή κατάσταση τής υγείας του δέν του

έπέτρεπε τέτοια εργασία και συμβούλευσε στον Iken να αποταθῆ στη Βιέννη, στο Θεόκλητο Φαρμακίδη, στον Κοκκινάκη και τον Πώπ (βλ. *Hellenion*, σ. 213). 'Από τὰ 1803 κίόλας ο Κοραΐς είχε σκοπό να τυπώσει ένα δεύτερο συμπληρωματικό υπόμνημα. Στις 13 του Γενάρη 1803 γράφει στο Βασιλείου : «'Όταν, φίλε, λάβης τό υπόμνημα, παρακαλώ σε να σημειώσης την εποχήν των έν αυτόν λεγομένων και από ταύτης καταχερών εις τό έξής να με κοινωνής όσα έρχονται εις είδησίν σου περι 'Ελλάδος [...]. Αί σημειώσεις αύται συσσωρευόμεναι με τον καιρόν δύνανται να με χορηγήσωσιν ύλην δευτέρου υπομνήματος' ήτο καλόν, αν δέν σε ήτο όχληρόν, να με τὰ σημειώσης εις χωριστά φυλλάρια, δια να τὰ έχω πρόχειρα, και να μην αναγκάζωμαι να τὰ ζητώ εις τὰς επιστολάς...» (Δαμαλά, Α', σ. 369 - 370).

Στις 13.1.1803 : «Ἐζήτησα τὴν ἄδειαν νὰ τὸ τυπώσω, καὶ μὲ τὴν ἔδωκαν ἀπὸ φιλανθρωπίαν [...]· πλὴν μὲ συνθήκη τὸ νὰ τυπώσω μόνον ὀλίγα καὶ διὰ μόνην τὴν Ἑλλάδα, καὶ ὄχι νὰ μοιράσω ἀπ' αὐτὰ εἰς τοὺς Παρισίους. Ὅθεν καταγίνομαι τώρα εἰς τὸν τύπον, τοῦ ὁποίου τὴν δαπάνην νὰ πέμψῃ ἔγραψα τὸν Σπανιολάκην. Ὅταν τελειωθῇ θέλω σὲ πέμψει τινὰ ἀντίτυπα» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 368)

Στις 23.2.1803: «Περὶ δὲ τοῦ ὑπομνήματος, ἔμεινε καὶ αὐτὸ ἀτελειώτον διὰ τὴν ἀρρωστίαν μου· μ' ὄλον τοῦτο τελειώνει ὁ τύπος τοῦ πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐβδομάδος· καὶ ὅταν ραφθῶσι τὰ ἀντίτυπα, θέλω σὲ στείλει μίαν δωδεκάδα διὰ τῆς Διλιγέτζας, παρεκτὸς ἂν ἔχῃς κανέν' ἄλλον τρόπον ἀδάπανον νὰ τὰ λάβῃς αὐτοῦ. Εἶναι σχεδὸν 70 ἕως 80 σελίδας ἕκαστον εἰς μῆκος τὸ λεγόμενον ὄγδον» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 373).

Στις 9.3.1803: «Σήμερον σὲ πέμπω διὰ τῆς Διλιγέτζας μίαν δωδεκάδα ὑπομνημάτων. Ζητῶ παρὰ σοῦ, φρόνιμε φίλε, ταύτην τὴν χάριν. Ὅταν ἡ τύπωσις ἡγγίξει πρὸς τὸ τέλος, δὲν ἐξεύρω ποῖος ἐνθουσιασμός ἐμβήκεν εἰς τὴν κεφαλὴν μου, καὶ μ' ἐκίνησεν εἰς τὸ νὰ προσθέσω μίαν προσφωνητικὴν ἐπιστολὴν εἰς τοὺς δύο τοὺς καταβαλόντας τὴν δαπάνην· ἔπειτα [...] ἐσυλλογίσθην μὴ βλάψω τοὺς ἀνθρώπους [...]. Ὅθεν διὰ νὰ προλάβω τὰ ἐνδεχόμενα, ἔγραψα πρὸς αὐτούς, καὶ προσμένω τὴν ἀπόκρισίν των διὰ νὰ ψαλιδίσω τὴν ἐπιστολὴν ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα, ἐὰν δὲν τὴν θέλωσι. Διὰ τοῦτο μήτε εἰς κανένα ἐδῶ δὲν ἔδωκα ἀκόμη κανέν. Πρῶτος εἶσαι σὺ εἰς τὸν ὁποῖον τὰ πέμπω [...]. Ἐγὼ τὸ ἔκαμα μάλιστα ἐπειδὴ αὐτὰ εἶναι διωρισμένα νὰ μοιρασθῶσι καὶ ὄχι νὰ πωληθῶσι [...]. Εἰς τὴν ἰδικὴν σου δωδεκάδα ἐπρόσθεσα ἄλλα τρία, τὰ ὅποια σὲ παρακαλῶ νὰ πέμψῃς εἰς Βιένναν τὴν Ἀουστριακὴν ἀπὸ μέρος μου πρὸς τὸν Ἀργέντην, διορίζων αὐτὸν νὰ κρατήσῃ ἐν δι' ἑαυτὸν, καὶ ἀπὸ τὰ λειπόμενα νὰ δώσῃ ἐν τὸν ἀρχιμανδρίτην Γαζῆν, τὸ ἕτερον τὸν Ἰωάννην Φρόνιμον» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 376 - 377).

Στις 5.4.1803 : «Κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν σου ἔπεμψα τρία ἀντίτυπα τοῦ ὑπομνήματος (δὲν εἶχον περισσότερα) πρὸς τὸν Βενιαμίν...» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 380).

Στις 6.4.1803: «Ἐλαβον τέλος πάντων καὶ τὴν ἀπὸ Λιβόρνου προσδοκωμένην εἴδησιν. Ψαλιδίσματα δὲν χρειάζονται· ὅθεν ὅσα σ' ἔμειναν ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα, δύνασαι νὰ τὰ δίδῃς ἀψαλίδιστα. Ἄν ἔχῃς χρειαν περισσοτέρων, πρόλαβε νὰ ζητήσῃς παρὰ τοῦ Ζωσιμᾶ ἢ τοῦ Σπανιολάκη πρὶν τὰ μοιράσωσιν. Αὐτὰ εἶναι εἰς τὸν δρόμον, καὶ δὲν θέλουσι βραδύνει νὰ τὰ λάβωσι» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 383).

Γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1818 ὁ Κοραΐης γράφει στὸ φίλο του Ἰάκωβο Ρώτα τὰ παρακάτω :

Στις 20.6.1818: «Εἰς καλὸν ἐνθυμήθην τὸ Mémoire. Δὲν μ' ἔμειναν ἀπ' αὐτὸ πλὴν μόνον 3 ἢ 4 ἀντίτυπα· καὶ μοῦ τὰ ζητοῦσι πολλοί. Δὲν ἦτο τρόπος νὰ μετατυπωθῆ ἀπαράλλακτον, ὡς εἶναι, μὲ ἔξοδά μου, εἰς τὴν Λειψίαν ;» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 79).

Στις 9.9.1818 : «Μετατυπὼν τὴν ὥραν ταύτην τὸ Mémoire sur l'état de la civilisation en Grèce, καὶ βάλω τὸ αὐτὸ ἔτος 1803, διὰ νὰ νομίζεται ἐκ τῆς πρώτης τυπώσεως, καὶ ὄχι μετατύπωσης. Μόνον τριακόσια σώματα τυπὼν· ἀλλὰ δὲν ἐξεύρω πῶς πρέπει νὰ διαδοθῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα...» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 89).

Στις 13.11.1818 : «Ὅσα μοῦ ζητεῖς βιβλία θέλεις τὰ λάβειν ὁμοῦ μὲ τὸ Mémoire. Τὸ ὁποῖον μὴ φανερώσης κανένα ὅτι εἶναι μετατύπωσης» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 99).

Στις 27.12.1818 : «Τὰ δὲ 234 ὑπομνήματα θέλεις οἰκονομήσειν, ὡς δύναται καὶ κρίνεις περὶ τῆς τιμῆς των. Καὶ δι' ὁδηγίαν σου λέγω ὅτι ἐτύπωσα μόνον 300, εἰς τὰ ὁποῖα ἐδαπάνησα τύπον χαρτίου καὶ ἔξοδα τῆς κιβωτοῦ φρ. 224,30, εἰς τρόπον ὥστε τὸ καθὲν σωματίον ἀξίζει 15 σχεδὸν σολδία. Εἰς αὐτὰ πρόσθετος καὶ ὅσα μέλλεις νὰ πληρώσης ἔξοδα τῆς Μασσαλίας καὶ τῆς Τεργέστης (τὸν Chaudoin ἔγραψα νὰ ἀσφαλίσῃ τὴν κιβωτὸν διὰ φρ. 400·) καὶ κατ' αὐτὰ διόρισε τὴν τιμὴν ὅσον καὶ ὅπως θέλεις. Τοῦτο μόνον σὲ παρακαλῶ, νὰ μὴ φανερώσης κανένα ὅτι εἶναι δευτέρα τύπωση, ἀλλ' ὅτι εἶναι λείψανα τῆς πρώτης ἐκδόσεως, διὰ τὸ ὁποῖον ἐφύλαξα εἰς τὸν τύπον καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος 1803» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 101 - 102).

Καὶ πραγματικὰ ὁ Κοραΐης φρόντισε ὁ τίτλος στὴν ἔκδοσιν 1818 νὰ μὴν παραλλάξῃ, καὶ οἱ δύο ἐκδόσεις νὰ ἔχουν τὸν ἴδιον ἀριθμὸν σελίδες. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ξεχωρίσεις τὸν τίτλο τοῦ 1803 ἀπὸ τοῦ 1818, ἂν δὲν ἔχεις μπροστά σου καὶ τίς δύο τίς ἐκδόσεις· καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν περίπτωσιν, πολὺ δύσκολα διακρίνεις πῶς τὰ στοιχεῖα τοῦ Mémoire εἶναι ἴσως μιὰ ἰδέα πιὸ μεγάλη στὴν ἔκδοσιν 1803, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα τοῦ τίτλου στὴν ἔκδοσιν 1818 εἶναι γενικὰ πιὸ μαῦρα (βλ. πιν. 3). Τὸ ἴδιο ὅμοιες εἶναι οἱ ἀφιερωτικὲς ἐπιστολές. Τὰ ἴδια κοσμήματα, τὰ ἴδια στοιχεῖα, ἀπαράλλαχτη ἢ σελιδοποίησις· μόνον τὰ γράμματα στὴν ἔκδοσιν 1818 εἶναι λίγον πιὸ μαῦρα καὶ ὁ Κοραΐης ἔχει κάνει μιὰ διόρθωσιν στὸ δέκατο στίχον τῆς δευτέρας σελίδας, ὅπου τὸ «à nous y encourager» τῆς πρώτης ἐκδόσεως ἔγινε «de nous y encourager» στὰ 1818.

Ἀπὸ τὴν πρώτη ὅμως σελίδα τοῦ κειμένου βρίσκουμε κιόλας στὸν

Ἰ. Ἀθ. Χατζηδημιτρίου, ΤΟ "ΥΠΟΜΝΗΜΑ,, ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

Σελ.	Ἰνσ. ἐκδ. 1803.	Ἰνσ. ἐκ. 1818.	Σελ.	Ἰνσ. ἐκδ. 1803.	Ἰνσ. ἐκδ. 1818.
2.	de sortir	considérations	34.	langues	moins lire
3.	nation.	des efforts	35.	qu'au	tous les
4.	jadis	avait	36.	tel point	sement
5.	point	y naît	37.	tour,	êtes
6.	des Grecs	dont ils	38.	des personnes	de leur
7.	tous ces	abandonnés	39.	et les	moyens
8.	connoissance	point	40.	la destitution	qu'ils
9.	A ces études	A ces études	41.	Les François	plus que
0.	se bournoit	chevêque	42.	pour instruire	propagé
1.	moeurs	prisonnière	43.	des Grecs.	pour les
2.	ties isolées	prenoit	44.	la vanité	opérés
3.	expérimentale	par deux	45.	de l'égalité	soit
4.	des	sophiques	46.	une valeur	aucun
5.	nement de	circonstances	47.	des temps	en état
6.	nombre	novation	48.	temps,	seront
7.	nir ces	nir ces	49.	semblèrent	sins, prirent
8.	capital	capital	50.	sous le joug	à pénétrer
9.	Mais en	l'étude	51.	Les héros	sation des
0.	partie	vu même	52.	ce que	anciens
1.	coeur de	prouvant	53.	chacune	plus puissamm
2.	préparer	entre les	54.	lution morale	n'étoient
3.	autre	Porte	55.	main de	le peu de
4.	gouvernement	ropéens.	56.	aussi étendu	livres
5.	trons	un jour	57.	beaucoup de	enfance,
6.	cette	insulaires	58.	L'ai déjà dit	d'une manière
7.	premier	qu'ils	59.	rance. Vers	de collèges,
8.	pour la	voituriers	60.	point les	mente leur
9.	versels	pour les	61.	tion de leur	quelques
0.	toujours	navigateurs	62.	nées, les Grecs	qu'ils avoien
1.	famille	maintenant	63.	trie, si je	vérité ..
2.	gaieté	les rendre	64.	velle patrie	mencée à tout
3.	affaires	et possèdent	65.	zèle de vos	de l'Europe ;
			66.	un peu	nation,

Σελίδα

- (4) ..ne manquera pas à nous y encourager
9. ..ceux indispensables pour le culte
11. ..importante, c'est-à-dire, à regarder
15. ..les ouvrages dont je viens de parler
22. ..qu'on pouvait battre, qu'ils les avaient en effet battus
33. ..a dû nécessairement modifier les effets
39. ..(les moins pauvres) et les moins corrompus
42. ..d'avoir le plus contribué à la dégradation
46. ..mais je leur rends aussi justice si je crois
49. ..ceux qui survivaient à cette horrible exécution
57. ..par la simple lecture, penser & agir

(11)

mœurs, et au traitement aussi indigne qu'impolitique que les Grecs essayoient de la part de leurs conquérans, fit qu'une très-grande partie de la nation se regarda toujours comme prisonnière de guerre et jamais comme esclave (1). Il n'étoit donc pas difficile de prévoir, comme je viens de l'observer, qu'un pareil état de choses n'attendoit pour changer que le concours de quelques circonstances favorables.

Il est bien remarquable que de ces circonstances fut précisément cette époque à jamais mémorable, où l'esprit de la partie éclairée de l'Europe, fatigué des systèmes, et de cette méthode scholastique d'enseigner les sciences, qui n'étoit pas encore totalement abandonnée, a senti la nécessité de se frayer une nouvelle route, et de n'y prendre pour guide, que l'observation fidelle et scrupuleuse des faits. Cette heureuse découverte a conduit bientôt les Européens à une autre non moins importante, c'est-à-dire, à regarder nos connoissances, non comme des par-

(1) Cette observation n'a point échappé à l'Anglais Eton, que j'ai déjà cité. En parlant des Grecs modernes, il dit (vol. 11, pag. 72), *Tels que de généreux coursiers, ils rongent leur frein; et le joug qui pèse sur eux, les indigne. Qu'ils parviennent à le secouer, ils s'avancent à grands pas dans la carrière de la gloire.*

Σελίδα

- (4) ..ne manquera pas de nous y encourager
9. ..ceux qui sont indispensables pour le culte
11. ..importante, celle de regarder
15. ..les deux ouvrages dont je viens de parler
22. ..qu'on pouvait battre, puisqu'ils les avaient en effet battus
33. ..a dû nécessairement se modifier
39. ..les moins pauvres et les moins corrompus parmi les Grecs.
43. ..d'avoir le plus contribué à la dégénération
46. ..mais je leur rends aussi la justice de croire
49. ..ceux qui avaient survécu à cette horrible exécution
57. ..par la simple lecture, agir et penser

(11)

prisonniers de guerre, et jamais comme esclave (1). Il n'étoit donc pas difficile de prévoir, comme je viens de l'observer, qu'un pareil état de choses n'attendoit pour changer que le concours de quelques circonstances favorables.

Il est bien remarquable qu'une de ces circonstances fut précisément cette époque à jamais mémorable, où l'esprit de la partie éclairée de l'Europe, fatigué des systèmes, et de cette méthode scholastique d'enseigner les sciences, qui n'étoit pas encore totalement abandonnée, a senti la nécessité de se frayer une nouvelle route, et de n'y prendre pour guide que l'observation fidelle et scrupuleuse des faits. Cette heureuse découverte a conduit bientôt les Européens à une autre non moins importante, celle de regarder nos connoissances, non comme des parties isolées les unes des autres, mais comme les divers rameaux d'un grand arbre comme les divers compartimens d'un vaste édifice, dont on n'ap-

(1) Cette observation n'a point échappé à l'Anglais Eton, que j'ai déjà cité. En parlant des Grecs modernes, il dit (vol. 11, pag. 72), *Tels que de généreux coursiers, ils rongent leur frein; et le joug qui pèse sur eux, les indigne. Qu'ils parviennent à le secouer, ils s'avancent à grands pas dans la carrière de la gloire.*

MÉMOIRE

MÉMOIRE

SUR L'ÉTAT ACTUEL

SUR L'ÉTAT ACTUEL

DE LA CIVILISATION

DE LA CIVILISATION

DANS LA GRÈCE,

DANS LA GRÈCE,

Par la Société des Observateurs de l'homme,
le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803).

Par la Société des Observateurs de l'homme,
le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803).

PAR CORAY,

PAR CORAY

DOCTEUR EN MÉDECINE, ET MEMBRE DE
LADITE SOCIÉTÉ.

DOCTEUR EN MÉDECINE, ET MEMBRE DE
LADITE SOCIÉTÉ.

MÉMOIRE

*Sur l'état actuel de la civilisation
dans la Grèce.*

Si l'on peut observer avec fruit l'état d'une nation, c'est principalement à l'époque où cette nation dégénère des vertus de ses ancêtres, comme aussi à l'époque où elle se régénère; dans ces deux cas, l'observateur se trouve placé à un point de vue qui peut lui fournir des leçons utiles à l'humanité, en offrant à ses yeux l'enchaînement des causes qui détruisent, ou qui favorisent la civilisation des hommes.

Ces causes doivent être plus ou moins nombreuses, plus ou moins efficaces; selon que le peuple chez lequel une pareille révolution s'opère, est plus ou moins éloigné d'autres nations civilisées, plus ou moins favorisé par le climat, plus ou moins avancé dans la civilisation qu'il va perdre, ou reculé dans l'état de barbarie dont il s'efforce

A

MÉMOIRE

*Sur l'état actuel de la civilisation dans
la Grèce.*

Si l'on peut observer avec fruit l'état d'une nation, c'est principalement à l'époque où cette nation dégénère des vertus de ses ancêtres, comme aussi à l'époque où elle se régénère; dans ces deux cas, l'observateur se trouve placé à un point de vue qui peut lui fournir des leçons utiles à l'humanité, en offrant à ses yeux l'enchaînement des causes qui détruisent, ou qui favorisent la civilisation des hommes.

Ces causes doivent être plus ou moins nombreuses, plus ou moins efficaces, selon que le peuple chez lequel une pareille révolution s'opère est plus ou moins éloigné d'autres nations civilisées, plus ou moins favorisé par le climat, plus ou moins avancé dans la civilisation qu'il va perdre, ou reculé dans l'état de barbarie dont il s'efforce de sortir. A ces

A

τίτλο τόσο χτυπητές διαφορές, πού ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐκδοσης γίνεται πολὺ εὐκόλη.

α) Τὰ στοιχεῖα στὴν ἐκδοση 1803 εἶναι ἀρχαιοτέρου τύπου μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ s πού δύσκολα τὸ ξεχωρίζει κανεὶς ἀπὸ τὸ f, καὶ μὲ πολλές συντμήσεις· ἰδιαιτέρα μετὰ τὴ σελίδα 22 πολὺ συχνὰ συναντοῦμε τὸ & ἀντὶ γιὰ τὸ et. Στὴν ἐκδοση 1818 τὸ s εἶναι τὸ γνωστὸ λατινικὸ s, ὅμοιο μὲ αὐτὸ πού χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερα. Σὲ ὅλο τὸ κείμενο τὸ et γράφεται ὀλογράφως.

β) Στὴν καινούργια ἐκδοση, ὁ Κοραῆς ἄλλαξε τὴ στίξην· ἀφαιρεῖ δηλαδὴ πολλὰ κόμματα καὶ ἰδιαιτέρα ὅσα στὰ 1803 ἔβαζε συστηματικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ qui.

γ) Ἡ σελιδοποίηση εἶναι διαφορετικὴ· ἐνῶ δηλαδὴ γενικὰ ὁ ἀριθμὸς στὶς σελίδες δὲν παραλλάζει (66) καὶ οἱ σελίδες ἔχουν τὶς ἴδιες σειρὲς (28), καμμιά σελίδα δὲν εἶναι ὅμοια στὶς δύο ἐκδόσεις. Ἄλλοτε οἱ σελίδες τῆς ἐκδοσης 1818 περιέχουν περισσότερο κείμενο (ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὴ σελίδα 25), ἄλλοτε περιέχουν λιγότερο (ἀπὸ τὴ σ. 26 καὶ πέρα). Στὴν τελευταία σελίδα (66), στὴν ἐκδοση 1803, εἶναι τυπωμένες δέκα ἐφτά σειρὲς (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑποσημείωση), ἐνῶ στὴν ἐκδοση 1818 δέκα ἐννιά. Μονάχα ἡ σελίδα 16 τελειώνει στὴν ἴδια λέξη, κι ἔτσι τὸ δεῦτερο τυπογραφικὸ (B) ἀρχίζει καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις μὲ τὴν ἴδια συλλαβὴ «nir». Θεώρησα σκόπιμο νὰ παραθέσω ἐδῶ ἕνα πίνακα μὲ τὴν πρώτη λέξη κάθε σελίδας, ἔτσι πού νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῖσκει σὲ ποιὰν ἐκδοση ἀνήκει ἀκόμα καὶ μιὰ σκόρπια σελίδα (βλ. πίνακα I).

δ) Μ' ὅλο πού, ὅπως εἶδαμε, ὁ Κοραῆς δὲν ἤθελε μὲ κανένα τρόπο νὰ μαθευτεῖ πὼς τύπωσε καινούργια ἐκδοση στὰ 1818, δὲν μπόρεσε νὰ κρατηθῆ καὶ νὰ μὴν κάνει μερικὲς λεκτικὲς, συντακτικὲς ἢ γραμματικὲς διορθώσεις στὸ κείμενο τοῦ 1803 (βλ. πίνακα 2). Μὲ τὶς διορθώσεις αὐτὲς καὶ τὸ ὕφος γίνεται πιὸ κομψὸ καὶ ἡ σκέψη ἐκφράζεται μὲ περισσότερη ἀκρίβεια καὶ κυριολεξία.

Μερικὲς διορθώσεις εἶναι τόσο χτυπητές (σ. 15, 33, 39, 42, καὶ ἰδιαιτέρα, 57), ὥστε ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς ποιὰν ἐκδοση εἶχαν στὰ χέρια τους ὅσοι ἀνατύπωσαν ἢ μετάφρασαν τὸ «Ἐπόμνημα».

Ἔτσι, ἡ ἀνατύπωση στὸ «Lettres inédites» ἔγινε ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ 1803¹. Ὁ Ἀναστάσιος Κωνσταντινίδης (1853) μεταφράζει ἀπὸ

1. Οἱ Brunet de Presle καὶ Egger τοῦ 1803, πού, σημειώνουν, δὲ βρίσκονται νὰ ἀγοοῦν τὴν ἐκδοση τοῦ 1818 καὶ μιλοῦν μονάχα γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ 1803, πού, σημαίνουν, δὲ βρίσκονται πιά στὴ Γαλλία, ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὸν ὄρο τῶν Ἀνθρωποθηρητῶν, τρα-

τὴν ἔκδοση τοῦ 1818 καὶ ἀποδίδει' σ. 18 «τὰ δύο μνημονευθέντα» (15), σ. 32 «νὰ λάβη διαφόρους τρόπους καὶ μορφάς» (33), σ. 36 «τῶν ἄλλων Ἑλλήνων» (39), σ. 53 «πράττοντες καὶ σκεπτομένους» (57).

Ἐπιπλέον, ὁ Iken ἀντίθετα, μεταφράζει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ 1803 καὶ ἀποδίδει : σ. νε' «τὰ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνημονευθέντα» (15), σ. ξδ' «μετήλλαξε ὡς εἰκὸς τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς» (33), σ. οζ' «διανοοῦνται οἱ ἴδιοι καὶ πράττουσιν» (57).

Τέλος, ὁ Iken μεταφράζει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ 1818 : σ. 143 «die beiden Werke» (15), σ. 165 «Denn die Revolution [...] musste sich [...] modifizieren» (33), σ. 171 «und die am wenigsten verderbenen unter den Griechen geworden sind» (39), σ. 196 «handeln und denken» (57).

Τὸ ὅτι ὁ Iken εἶχε στὰ χέρια του ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1818 μποροῦσε κανεὶς ἄλλωστε νὰ τὸ συμπεράνει καὶ ἀπὸ ὅσα γράφει στὸ σχόλιο καὶ τὶς σημειώσεις πού τύπωσε στὸ «Hellenion» μετὰ τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος².

Ποῦ κυκλοφόρησαν οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ ὑπομνήματος ; Ἀπὸ τὶς περικοπὲς τῶν ἐπιστολῶν, πού δώσαμε παραπάνω, φαίνεται πὼς ὁ Κοραῆς ἔστειλε τὰ περισσότερα ἀντίτυπα τῆς πρώτης ἔκδοσης στὸ Λιβόρνο, στοὺς Ζωσιμᾶ καὶ Σπανιολάκη γιὰ νὰ τὰ μοιράσουν. Δέκα πέντε ἀντίτυπα ἔστειλε στὸ Βασιλεῖο, στὴ Λυών, παρακαλώντας τον νὰ στείλει τρία στὴ Βιέννη, καὶ ὁ ἴδιος ἔστειλε ἄλλα τρία («δὲν εἶχον περισσότερα») στὸ Βενιαμίν. Ὅπως δὲ ὁμοίως ὁ Κοραῆς —παρὰ τὸν ὄρο τῆς Ἐται-

βήχτηκε σὲ λίγα ἀντίτυπα καὶ μοιράστηκε ἔξω ἀπὸ τὴ Γαλλία (*Lettres Inédites*, σ. 447).

1. Οἱ ἀριθμοὶ μέσα στὴν παρένθεση παραπέμπουν στὶς ἀντίστοιχες σελίδες τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης τοῦ ὑπομνήματος.

2. Ὁ Iken παραθέτει τὴν ἐπιστολὴ πού τοῦ ἔγραψε ὁ Κοραῆς στὰ 1819 στέλλοντάς του τὸ «Ἐπίσημο». Καὶ αὐτὸς δὲν ξέρεי πὼς ἔχει γίνῃ ἀνατύπωση καὶ νομίζει πὼς ἔχει στὰ χέρια του τὴν ἔκδοση τοῦ 1803, πού εἶναι, γράφει, σπανιότατη, γιὰτὶ δὲν κυκλοφόρησε στὸ ἐμπόριο παρὰ μοιράστηκε σὲ φίλους. Ὁ ἴδιος σημειώνει ἀκόμα πὼς στὰ 1803 στὴν «Allgemeine Zeitung»

(ἀριθ. 303 καὶ 310, 2 καὶ 9 τοῦ Δεκεμβρίου) δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸν τίτλο *Blicke auf die Neugriechen* ὀλίγηλα κομμάτια τοῦ ὑπομνήματος, χωρὶς ὁμοίως νὰ ἀναφέρεται ἢ προέλευσή τους. Ἔτσι, τὸ «Ἐπίσημο» πρωτογνωρίστηκε ἀπὸ τὶς ἐπικρίσεις τοῦ Bartholdy καὶ ἀπὸ ἓνα δημοσίευμα στὰ 1807 στὸν «Neuen Deutschen Merkur» (τ. Β', σ. 252). Σ' αὐτὸ ὁ συντάκτης παραθέτει καὶ ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τὸ «Ἐπίσημο» καὶ ἀποκαλύπτει πὼς τὰ δημοσιευμένα στὴν «Allgemeine Zeitung» εἶταν παρμένα ἀπὸ τὸ «Ἐπίσημο». Ὁ Iken προσθέτει πὼς σίγουρα ὁ συντάκτης τοῦ «N.D. Merkur» θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἓνα ἀντίτυπο τοῦ ὑπομνήματος.

ρίας τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν— μοίρασε ἀντίτυπα στοὺς φίλους του στὸ Παρίσι καὶ στὴ Γαλλία (βλ. Δαμαλᾶ, Α', σ. 376) καὶ κράτησε ἀρκετά, ἀφοῦ στὰ 1818 τοῦ μένουν ἀκόμα τρία - τέσσερα. Ἡ πρώτη ἔκδοση δὲν πούληθηκε, μὰ μοιράστηκε στοὺς φίλους τοῦ Κοραΐ, καὶ στὸ περιβάλλον τῶν Ζωσιμᾶ καὶ Σπανιολάκη. Τὰ περισσότερα ἀντίτυπα ἀπὸ τὴ δεύτερη ἔκδοση (234 ἀπὸ τὰ 300 πού τύπωσε) τὰ ἴστειλε ὁ Κοραΐς στὴν Τεργέστη, στὸ Ρῶτα, γιὰ νὰ τὰ πούλησει, καὶ τὰ ὑπόλοιπα τὰ μοίρασε ὁ ἴδιος.

Τὸ («Ἵπόμνημα») θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς σύγχρονους καὶ τοὺς μεταγενέστερους μιὰ φλογερὴ συνηγορία γιὰ τὸ ἑλληνικὸ γένος, μιὰ φιλοσοφικὴ ἔρευνα καὶ ἐρμηνεία («τῶν ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν περιπετειῶν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους») (Θερεϊανός). Νομίζω ὡστόσο πῶς στὸ («Ἵπόμνημα») ὁ Κοραΐς προσπάθησε κυρίως νὰ ἀπαντήσει σὲ θεωρητικὰ προβλήματα πού ἀπασχολοῦσαν τοὺς ἱστορικούς, φιλοσόφους καὶ πολιτικούς τῆς ἐποχῆς καὶ πού εἶχαν ἄμεση ἐπίπτωση στὴ μελλοντικὴ τύχη τῆς Ἑλλάδας. Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶταν σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἔχει τὴ δυνατότητα ἓνα ἔθνος, πού κατὰ κάποιον τρόπο ἔχει ζεπέσει, ἔχει ἐκφυλισθεῖ, καὶ πού ἔτσι δὲν ἔχει πιά τὴν ἐγγύηση τῆς («εὐγενοῦς») καταγωγῆς, ἂν ἔχει τὴ δυνατότητα ἓνα τέτοιο ἔθνος νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ ἂν ἀξίζει νὰ ἐλευθερωθεῖ!

Μὲ τὸ («Ἵπόμνημά») τοῦ ὁ Κοραΐς² προσπάθησε νὰ δείξει ὅτι τὸ ἑλληνικὸ γένος παρουσιάζει κι ὁ λ α ς ἀρκετὰ σημεῖα πού μαρτυροῦν τὴ ζωτικότητά του καὶ ἐγγυοῦνται τὴ μελλοντικὴ του ἀναγέννηση. Ὁ ἴδιος ὁ Κοραΐς ἔγραφε: «Je présente ici le tableau actuel de mes compatriotes, et non l'apologie de leurs erreurs passées». Καὶ σ' ἓνα γράμμα του στὸ Βασιλεῖο συμπληρώνει: «Ἄλλον σκοπὸν δὲν εἶχα

1. Τὴν ἀποψη αὐτὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν εἶχαν ὑποστηρίξει πολλοὶ (Pauw κ.ἄ.). Καὶ ὁ Μεγάλος Φρειδερίκος, ἀπαντώντας στὸ Βολταῖρο, ἔγραφε: «Les Grecs pour lesquels vous vous intéressez si vivement sont, dit-on, si avilis, qu'ils ne méritent pas d'être libres». Τὸ ἴδιο θὰ ὑποστηρίξει πολὺ πιὸ διεξοδικὰ ἀργότερα ὁ Bartholdy.

2. Στὰ 1800 κιόλας ὁ Κοραΐς, στὸ Ἰπποκράτους περὶ Ἀέρων, Ἰδάτων, Τόπων (σ. CXX, σημ. 1), ἀπαντών-

τας στὸν Pauw, ἔλεγε: «D'après le philosophe Hippocrate tous les peuples sont plus ou moins susceptibles de sortir de la détresse où leurs fautes les ont plongés. Mais d'après le philosophe Pauw... il faudrait en excepter les Grecs modernes. Chez eux, si l'on en croit ce philosophe, l'ignorance et la superstition ont jeté des racines si tenaces et si profondes, qu'aucune force ni aucune puissance humaine ne sauraient les extirper».

παρά να δείξω, ότι τοῦ γένους ἡ κατάστασις ἤλλαξε» (Δαμαλαῶ, Α', σ. 374). Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ποὺ ἄρχισε νὰ γίνεταί «χωρὶς ἐξωτερικὴ βοήθεια» σημαίνει πὼς ἡ ἀναγέννησις τοῦ γένους ἄρχισε νὰ συντελεῖται καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ πισωδρομήσει. Δίνοντας ὁδηγίαις στὸ Βασιλεῖον, πῶς νὰ ἀπαντήσῃ στὸν Bartholdy, ὁ Κοραΐς γράφει : «Ἔϊναι χρεία, φίλε μου, (καὶ πρόσεχε καλά, νὰ ζήσης εἰς τοῦτο, ὡς κεφάλαιον οὐσιῶδες), νὰ ἀπορρίψῃς πάντα δισταγμὸν περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ γένους, τῆς νῦν τε καὶ τῆς μελλούσης, καὶ νὰ παραστήσῃς τὴν ἀναγέννησίν του, ὡς πρᾶγμα φανερόν, ὡς πρᾶγμα φε·νάζον, εἰς ὀλίγα λόγια ὡς πρᾶγμα ἀποδειγμένον» (Δαμαλαῶ, Α', σ. 688).

Ἄθ. Χατζηδημῶς